

Mirosława Czetyrba-Piszczako
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
W Olsztynie

Słownictwo z zakresu zwyczajów i obrzędów jako przyczynek do badań współczesnego stanu gwar społeczności ukraińskiej na Warmii i Mazurach

Ukraińska mniejszość narodowa na Warmii i Mazurach to obecnie najliczniejsza grupa mniejszościowa w tym regionie – jej liczbę szacuje się na około 12 tys. (zgodnie z danymi Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 roku). Przedmiotem niniejszego artykułu jest zanalizowanie mowy społeczności ukraińskiej na Warmii i Mazurach po ponad 65-letnim jej funkcjonowaniu w obcym środowisku językowym, niesprzyjającej atmosferze życia kulturalnego, religijnego i politycznego.

Wysiedlenie ludności ukraińskiej spowodowało duże straty materialne, bezpowrotnie zniszczona została kultura duchowa wskutek pozbawienia Ukraińców możliwości nauki języka ojczystego, celebrowania nabożeństw we własnym obrządku. Według R. Drozda, dezintegracji uległo ich życie społeczne, które do wysiedlenia opierało się na więzach sąsiedzko-rodzinnych, determinowanych tradycją ludową i czynnikami przyrodniczymi¹, tymczasem zaostrzone dyrektywy osiedlania w rozproszeniu miały na celu szybkie wynarodowienie. Jednakże na obszarze Warmii i Mazur doszło do przekroczenia tzw. limitów osadniczych – w efekcie pojawiły się miejscowości praktycznie w całości zamieszkałe przez ludność ukraińską, co miało ogromne znaczenie dla identyfikowania się z etniczną grupą społeczną, która znalazła swoją ostoję w życiu rodzinno-sąsiedzkim. I tak np. Banie Mazurskie ze względu na zintegrowanie społeczności ukraińskiej i szeroko zakrojoną działalność społeczno-kulturalną zyskały miano „stolicy mazurskiej Ukrainy”.

Celem opracowania jest prześledzenie stanu zachowania się gwar ukraińskich w warunkach pogłębiającego się przez lata pluralizmu językowego aż do sytuacji postępującej asymilacji językowej. Jaki jest obecnie zakres pluralizmu językowego społeczności ukraińskiej Warmii i Mazur? Zgodnie ze słowami D. Wojakowskiego: „konstatując istnienie procesu asymilacji językowej oraz to, że językiem ukraińskim posługują się głównie osoby starsze, możemy zapytać, czy obecny, niewielki w swym zakresie pluralizm językowy nie zaniknie”². Materiał do badań został zebrany w wyniku bezpośrednich wywiadów. Zakres tematyczny rozmów z informatorami w wieku 15–80 lat autorka ograniczyła do

¹ R. Drozd, *Przemiany w świadomości ludności ukraińskiej w Polsce po akcji „Wisła”*, [online] <www.uitp.net.pl/index.php/opracowania/40-przemiany-w-swiadomosci-ludnosci-ukrainskiej> (dostęp: 10.08.2013).

² D. Wojakowski, *Polacy i Ukraińcy. Rzecz o pluralizmie i tożsamości na pograniczu*, Kraków 2002, s. 146.

leksyki związanej z kultywowaniem zwyczajów i tradycji świątecznych oraz obrzędów powiązanych z weselem, chrztem i pogrzebem.

Dla mniejszości ukraińskiej, autochtonów z terenów południowo-wschodniej Polski, Warmia i Mazury to obszar interdialektalny, bowiem na eksplorowanym terenie ścierają się, przenikają i mieszają nie tylko różne gwary ukraińskie, ale także polskie³. Jest to obecnie jeden z najbardziej zróżnicowanych etnicznie regionów Polski, ponieważ po II wojnie światowej, w wyniku wysiedleń i emigracji, tereny te w większości zostały zasiedlone przez ludność napływową.

Moi respondenci oraz ich potomkowie są nosicielami gwary nadsańskiej i naddniestrzańskiej – należących do dialektu południowo-zachodnioukraińskiego. Do terminologii naukowej pojęcie „gwara nadsańska” wprowadził I. Ziłyński w 1933 roku, a rozpropagowała je profesor M. Przepiórska, publikując w 1938 roku swoją monografię *Надсянський говір*. Na terytorium Polski skupiska nosicieli gwary nadsańskiej usytuowane były wokół takich miast, jak Przemyśl, Sanok, Jarosław, Radymno, Tarnogród, Przeworsk, Leżajsk, Lubaczów⁴. Bezsporny wydaje się fakt, iż obecnie gwara nadsańska okresu przed deportacji i gwara początku XXI wieku to dwie nieco różniące się mowy, niektórzy wyodrębniają dwie jej odmiany – gwarę przesiedleńców, która ulega silnym wpływom innych systemów językowych (w tym przypadku języka polskiego i ukraińskiego języka literackiego) oraz gwarę rozciągającą się na swoim obszarze etnicznym i podlegającą marginalnym procesom asymilacyjnym⁵.

„Gwara naddniestrzańska” obejmuje na terytorium Polski południowo-wschodni skrawek województwa lubelskiego i podkarpackiego, a na Ukrainie tereny zachodniej części Wyżyny Podolskiej (okręg lwowski, tarnopolski, iwano-frankowski). Na określenie mowy tego terytorium I. Zalivski wprowadził termin „dialekt opilski”, następnie zastąpiony pojęciem „gwara naddniestrzańska”, które dialektolodzy uważają za nieadekwatne, ponieważ sugeruje objęcie swoim zasięgiem terenów wzdłuż całej linii Dniestru, a w rzeczywistości gwara ta występuje jedynie w górnym biegu Dniestru. Jak podkreśla Z. Buczko, „сьогодні назва опільський говір повинна бути повернута в українську діалектологію як така, що знімає усі суперечності та неточності в назві наддністрянський діалект”⁶.

Z przeprowadzonych wywiadów wynika, iż stopień zachowania gwar rodzimych warunkują czynniki pozalingwistyczne, tj. miejsce oraz otoczenie osadnictwa. Przedstawiciele pokolenia najstarszego i średniego (80–50 lat) wsi i mniejszych miasteczek w kontaktach rodzinnych i sąsiedzkich posługują się gwarą lub ukraińskim językiem literackim z dużą domieszką słownictwa gwarowego, który pełni funkcję ich języka prywatnego. Respondenci w wieku 40–50 lat, przeważnie byli mieszkańcy wsi, potwierdzają, że w ich odczuciu pozycja gwary rodzimej i języka ogólnopolskiego jest równorzędna.

³ *Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich*, pod red. S. Warchoła, Lublin 1993.

⁴ М. Пшепорська-Овчаренко, *Мова українців Надсяння*, за ред. М. Лесіва, Перемишль 2007, s. 17.

⁵ Л. Хомчак, *До функціонування надсянських говірок в умовах білінгвізму*, [online] <http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/spml/2008_12/53khomchak.pdf> (dostęp: 10.08.2013).

⁶ В. Czetyrba, *Язык польски и гвары украинские (нaddниestrзаńska и nadsańska) в мowie мiеszкаńców wsi Jarzeń*, праца магiстерска, Olsztyn 2003, s. 44.

W zestawieniu ta grupa wiekowa reprezentuje społeczność dwujęzyczną poprzez czynną znajomość dwóch języków – ukraińskiego i polskiego. Większe zróżnicowanie językowe można zaobserwować w grupie przedstawicieli młodszej generacji oraz młodzieży szkolnej. Tutaj zdecydowanie dominuje język polski jako podstawowy środek komunikacji w kontaktach nieoficjalnych, natomiast językiem ukraińskim posługują się raczej sporadycznie, w nielicznych sytuacjach podczas oficjalnych rozmów z przedstawicielami Cerkwi greckokatolickiej oraz ukraińskich struktur organizacyjnych. W tej grupie wiekowej większość deklaruje bierną znajomość języka ukraińskiego, który pełni rolę jedynie sakralną – używany jest w obrzędach religijnych oraz nabożeństwach, tracąc swoją funkcję kulturowo-społeczną. „Funkcja sakralna w tym kontekście to takie znaczenie języka, które podkreśla niecodziennność, wyjątkowość danej sytuacji [...]. W przypadku języków religijnych czy magicznych ta wyjątkowość sytuacji to kontakt ze światem *sacrum*, podkreślenie więzi z nim. Podobnie jest w przypadku języka ukraińskiego w cerkwi [...]. W cerkwi język postrzegany jest jako własność religijna, jest przynależny do liturgii i religii, a zatem występuje w innej roli: w tym przypadku można go raczej traktować jako element religii jako systemu kulturowego”⁷.

Wśród młodych Ukraińców cerkiew postrzegana jest jako ostoja języka ukraińskiego. Jak wynika z przeprowadzonych wywiadów, większość młodych Ukraińców nie zna w ogóle gwary swoich przodków, w płaszczyźnie komunikacji wykorzystują czasami ukraiński język literacki z dużą domieszką kalek językowych z języka polskiego oraz struktur hybrydalnych. Przeprowadzone eksploracje pokazują, iż obecnie w nielicznych domach ukraińskich, w porównaniu z latami 80.–90. XX wieku, używa się języka rodzimego. Jedna z respondentek tak opisuje sytuację językową w swojej rodzinie: *jak my še pubrały, tu my, muhud’i ludy, vzhah’i w našij chat’i, šče mama żyły, tato żyły, my pu polšku ny ruzmuvl’aly. Našoju movoju to była taka mova jak nas naučyły, mułytvu, my tak ūmyły jak nas bat’ki naučyły; dupiro, jak začaly d’it’i du peršoho pryčast’ija še pryhutuŭ’aty, tu vže tak starałyše tuju mułytvu jak s katexizmu, a tak naši bat’ki inakše troška, tak pu staršomu, tak iak vuny ūmyły; d’ity jak išły du školy, tu ne vmyły pu polški i ni buło žodnyx problemu. A teper dity vit maľoho pu polški fčat, ja bačy jak moji diučata [...]*.

Inna także podkreśla, że: *diti moji pišły du školy ni vmyły pu polšku huvuryty, dočka moja maľa šim lit, maľa ity du peršuji klasy, pišla na upyraciju vyrostka, ni vmyła ni jednoho slova pu polšku*. Jednocześnie obie respondentki z żalem potwierdzają, że ich dorosłe już dzieci tak nie dbają o zachowanie swojego języka, chociaż starają się podtrzymywać tradycje świąteczne.

Swoje spostrzeżenia konstatuje T. Kołodyńska, badaczka gwary nadsańskiej, pisząc, iż „це своєрідний парадокс – діти українських автохтонів спілкуються нерідною польською мовою, немов рідною мовою; буває в одній хаті проживає три покоління діалектоносців: надсянською говіркою говорять найстарші – діди та їхні діти, а молоде покоління – діти розмовляють вже польською мовою, оскільки до наймолодших батьки звертаються по-польськи”⁸. Gdzie leżą przyczyny tego, że

⁷ D. Wojakowski, op. cit., s. 148–149.

⁸ T. Kołodyńska, *Стан і перспективи досліджень українських надсянських говірок у Польщі*, [online] <www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/TZwiaz5/Kolodynska.pdf> (dostęp: 5.06.2013).

w rodzinie, w której oboje rodzice są Ukraińcami dobrze znającymi język ukraiński, w sferze komunikacji z dziećmi wykorzystuje się język polski? Jakie czynniki zadecydowały o tym, że język ukraiński nie jest pielęgnowany w domu i w rodzinie? Zaistniałą sytuację tłumaczy się czynnikami zewnętrznymi (sąsiedztwo, szkoła, rówieśnicy), obawą przed kategoryzacją i stereotypizacją. Nawet na różnorodnych typowo ukraińskich festiwalach folklorystycznych i akademiach rocznicowych trudno nie zauważyć, iż zjawisko bilingwizmu – charakterystyczne dla respondentów średniego pokolenia – zostaje zdominowane przez proces asymilacji językowej u 30- i 20-latków oraz młodszych przedstawicieli. Z przeprowadzonych analiz wynika, iż procesami asymilacyjnymi zagrożeni są zarówno mieszkańcy miast, jak i wsi, gdzie proces ten jest co prawda mniej widoczny, a nawet opóźniony o pokolenie. Według Wojakowskiego „tylko jeden czynnik może wpłynąć na to, że nie zniknie obecny wąty pluralizm językowy – jest to szkoła”⁹, która pozwoli na zachowanie języka literackiego, ale nie wyeliminuje progresywnego zaniku poszczególnych gwar ukraińskich. Jak pisze L. Chomczak: „вплив інших мовних систем дуже значний, а зараз маємо чи не останню можливість зафіксувати надсянські мовні риси у переселенських говірках, таким чином зберігши для нащадків унікальну духовну культуру західного ареалу Надсання, оскільки під впливом позалінгвальних чинників більшість із них підпорядковані повній нівеляції”¹⁰. Dzisiaj w warunkach galopującego procesu asymilacji przed szkołą ukraińską stoi bardzo odpowiedzialne zadanie: zachowanie tożsamości językowej i narodowej przedstawicieli mniejszości ukraińskiej. Powodzenie tej misji w dużej mierze uzależnione jest od zaangażowania zarówno nauczycieli i przedstawicieli ukraińskich struktur organizacyjnych, jak i rodziców.

Po wysiedleniu społeczność ukraińska podtrzymywała poczucie swojej odrębności i przynależności nie tylko poprzez sferę językową, ale także silne przywiązanie do religii, kalendarza liturgicznego i obrzędowości. Nawet obecnie święta religijne są czynnikiem scalającym i integrującym warstwy pokoleniowe, sprzyjają poznawaniu poprzez wierzenia i rytuały religijne wartości kulturowych i „właśnie ta codzienna kultura stała się ostoją odrębności i sposobem na przetrwanie”¹¹ – pisze R. Drozd. Obecnie trwanie tych zwyczajów warunkuje w dużej mierze także to, w jakim stopniu zachowana zostanie rodzima mowa i odrębność etniczno-kulturowa młodej generacji Ukraińców. Dowodem na to, że młodzi szanują i cenią wspólne podtrzymywanie tradycji świątecznych, które integrują pokolenia, jest wypowiedź młodego respondenta o wspólnym uczestniczeniu w rytuałach wigilii Bożego Narodzenia: *jak juž vse pryšykovane, to zauše buło tak ščo ja, mij brat i tato vxodyłyśmo s šinom do xaty, skladalyśmo bazańa dla mamy, mama d’akuwała za ce, pizniše stavyłoše xrest, mołyłyśmoše, šidalyśmo do stola, diłyłyśmoše prosforom i rozpocynalyśmo jisty [...] jak juž zilyśmo to zanim du cerkwy, to počynalyśmo špivaty vit najstarsyx kolad, vid boh predvičnyj, a pizniše tu jak letyt’, kotra na dumku pryšla to tu špivalyśmo.*

⁹ D. Wojakowski, op. cit., s. 146.

¹⁰ Л. Хомчак, op. cit.

¹¹ R. Drozd, op. cit.

Podkreślając wartość i znaczenie świąt religijno-rodziny dla duchowej sfery życia narodu, M. Łesiów zaznaczył, że „лексеми на позначення цих свят мають не тільки численні живі народні форми, але і значною мірою збагачують літературну мову та впливають на розвиток її семантичної структури, а це відповідно збагачує словесну культуру і філософію народного мислення”¹². W przeprowadzonych wywiadach respondenci pytani byli zatem o to, jakie tradycje świąteczne są kultywowane w ich rodzinie, interesowało mnie bowiem, które ze zwyczajów przetrwały w nowych warunkach bytowania. Zarówno starsi, jak i młodszy zadeklarowali, że w ich rodzinach nie ma zwyczaju świętowania w obrządku rzymskokatolickim, nie przygotowuje się np. wigierzy 24 grudnia, ale potwierdzają szacunek do świąt tego obrządku. „[...] fakt, że święta grupy dominującej są również świętami państwowymi, wpływa na zachowanie mniejszości. Szczególnie widoczne jest to w Polsce. Ukraińcy spędzają ten czas świąteczny, choć nie tradycyjnie: jest to czas odpoczynku, rozrywki (właśnie dzięki telewizji), połączonego z odwiedzinami u polskich krewnych”¹³.

Wszyscy informatorzy podkreślają, że dawniej święta Bożego Narodzenia były bardzo wesołe, szczególnie dla dzieci, które mogły beztrudno baraszkować w słomie pod stołem wigilijnym w poszukiwaniu orzechów i słodczy: *rizdvo pamiataju vysole, jak večer pryxodyu tato prynesty śino, bo to buu takij zvyčaj, prynusyły v'azanku śina na stuli rozkladały, nie tak jak tera paru stebelok, tilko hrubo śina, zastelały ubrusom, kłały časnyk, pit stių prynesty sułomy, tam d'ity hunyły, spały, kuladuwały; vže pu vičeri prynesty mysku vurix'iu, sypały f tuju sułomu i dit'i šukały tyx vurix'ij*.

Na określenie zwyczajów powiązanych ze świętem Bożego Narodzenia, Wielkanocy, wesela, pogrzebu i chrztu w rozmowach z informatorami pojawia się następujące słownictwo gwarowe:

Język polski	Gwara nadsańska	Gwara naddniestrzańska
Boże Narodzenie	<i>rizdvo (xrystove, xrystovo)</i>	<i>rizdvo (xrystove)</i>
Objawienie Pańskie	<i>jordan, jardań</i>	<i>jordan</i>
Wigilia	<i>kolada, kuleda viłyja, velyja, švat večir, (šv'ita) vičera</i>	<i>kolada (koleda, švat večir)</i>
Potrawy wigilijne	<i>kaši zapečynyji (hřečena, jahlana), kaša z japkamy, zavivańci z ryžu, pyruhi, mačka (sos) z hrybių, huby, kapusta z huroxom, boršč z burakių, pyr'išk'i z hřečanom kašom, juška s sušenyx jabłok</i>	<i>kut'e s pšynyći varenyky z hřečnoji kaši s syrom, s kartoflami, s kapustoj, hołubći z hřečnoji kaši</i>
Kolędować	<i>kulidowały, ščedruwały, ščadruwały</i>	<i>kuliduvaty, ščedruwały</i>

¹² Н. Хабзей, *Лексика календарної обрядовості в українських говірках Мараморощини та Сучавщини на тлі гуцульських говірок*, [w:] *Z dialektologii słowiańskiej*, pod red. F. Czyżewskiego, „Rozprawy Sławistyczne” 19, Lublin 2002, s. 146.

¹³ D. Wojakowski, op. cit., s. 167.

Kolędniczy	<i>kuladnyki</i>	<i>koladnyky, poľaznyky (na Nowy Rok)</i>
Woda święcona	<i>vuda švičana, šv'ičena</i>	<i>šv'iačena voda</i>
Niedziela Palmowa	<i>čvitna, kvitna nedil'e</i>	<i>kvitna ned'ile, verbova</i>
Wielkanoc	<i>vylygdeń,</i>	<i>velygdeń</i>
Wielki Piątek	<i>vylika p'etnyča</i>	<i>velykodna p'ietniče</i>
Post	<i>pist</i>	<i>pist (velykii)</i>
Pisanki, kraszanki	<i>pysanki</i>	<i>pysanky, krašanky</i>
Święconka	<i>švičene, švičane</i>	<i>šv'ačene</i>
Lany Poniedziałek	<i>puľvanyj punid'itok</i>	<i>obľyvanj poned'itok</i>
Wesele	<i>višila</i>	<i>višile</i>
Panna młoda	<i>muľuda, muľuduxa (muľoduxa)</i>	<i>moľoda,</i>
Pan młody	<i>muľodec, kawaler</i>	<i>moľodyj</i>
Drużba, drużna	<i>družba, družka</i>	<i>družba, družka</i>
Chrzcziny	<i>xrestyny</i>	<i>xrestyny</i>
Chrzestny, chrzestna	<i>xresnyj (kum), xresna (kuma)</i>	<i>xresnyj (kum), xresna (kuma)</i>
Chrześniak, chrześniaczka	<i>xresnyk(xresnyi) xresniče(xresna),</i>	<i>poxresnyk, poxresnyča</i>

Nieodłącznym zwyczajem świąt Bożego Narodzenia było i jest kolędowanie. Przed wysiedleniem w okresie świątecznym w każdej wsi rozbrzmiewały kolędy, odbywały się teatralizowane spektakle poświęcone narodzeniu Chrystusa: *Jak vyiti było peret jurdanom na dv'ir tu tak'ij byu šp'iu na čilo syło.* Jak wynika z relacji, w zależności od tradycji danej społeczności kolędowanie nie wszędzie odbywało się równocześnie: były miejsca, gdzie z kolędą chodzono już po wigilii lub pierwszego dnia świąt po zakończeniu nabożeństw, a nawet dopiero drugiego dnia. Watahy kolędników, a mogły to być dzieci, chłopcy, dziewczęta, pojawiały się pod oknami i tak oto, według jednej z respondentek, prosiły domowników: *D'iyčeta pit viknami ščedruvały i tak kazali:*

*Na ščašća, na zdurovla, na toj nuyj rik
Dajte sy zakuladuvaty, dim ruzvysełyty, d'ity pobudyty
I samym vysełym byt'i
Rik vit roku až du viku.
A z domu kazali: vitajte ščedro ščedrački.*

We wspomnieniach informatorki pozostały pozdrowienia-podziękowania wypowiedziane przez kolędników:

*Vivat, vivat vže idemo
Za koladu d'akujemo
A narodžeńa Isusa
Bude v neb'i vaša duša carstvuvala.*

Oprócz tradycyjnych kolęd kolędnicy przygotowywali jasełka – *wertepy*: *kuladuwaly tu chudly jedny za druhymy, i d'ity, i mołod', t'ilko du xaty vhodyu vyrtep; vyrtep to buu aniol, čortyk, cygan, smert' s kosom, džvizdu krytyły ta džvizda śwityła i były taki kulory*.

Nieodłącznym atrybutem dzisiejszych świąt jest oczywiście choinka. A kiedyś ozdobą domów ukraińskich był snop zboża, tzw. *d'idux*, który gospodarz umieszczał w kącie izby: *jałynky ne stavyły, pulaky takož ne stavyły, ne buło takoho zvyčaju. Rubyły pavuka s sylomy i višały*. Do dzisiaj zwyczaj *d'iduxa* kultywowany jest w domach moich respondentów, chociaż w nieco skromniejszej wersji, a mianowicie zamiast snopka pojawia się na stole lub przy choince bukiet z kłosów zboża lub miniaturowy snopeczek, który gospodynie przygotowują przed żniwami. Jak powiadają, tam „w domu” zawsze przygotowywano dwa snopy, jeden na Boże Narodzenie, drugi na Święto Jordanu: *jak ja pamjatam – na peršu koladu stujaju snop ž žyta, to p'izniše zabyrały i rizaly z toho taku šičky i to dawały kurovam, a šo stujaju na jordań snip z viusa, a pizniše, čy pu vičeri na druhij deń, čy na tret'ij deń zabyrały, rubyły taki perevisła i ubvjazowały derva uvucovy šob vuny rodały raz, a druhij raz, šob ptaški mały šo džobaty čerys zymu, pizniše tutuju sulomu še puzbyrało* – wspomina Stefania Kowaliszyn.

Do cyklu świąt bożonarodzeniowych należy *Ščedryj Večir* obchodzony w wigilię Objawienia Pańskiego, tzw. święto Jordanu. Tego dnia, podobnie jak w Wigilię Bożego Narodzenia, przygotowywano postną wieczerzę, a po wsiach chodzili kolędnicy, tzw. *ščedruvalnyky* wykonujący *ščedriuky*: *na šwiat večur peryt jordańeju rudyły ščadruwały za viknom, a ščadriuki to były taki harny*. Z kolei na Nowy Rok (14 stycznia) rozpowszechniony był zwyczaj chodzenia od chaty do chaty i „posiewania zbożem”, połączony z wypowiedaniem życzeń: *šiju, šiju pušivaju z nuvym rokom vas vitaju na ščašća, na zdurovla na toj nuvyj rik, šoby vam še krašy veło jak turik* albo przed chatą wołali: *otvorit tam, otvorit tam*, a po wejściu do izby w szybkim tempie recytowali: *i nesyš, rudyše žyto, pšenyće, vsaka pašnyće, žeby še vam rodyły konopli pit stelu i len pu kolina, žeby vas xreščenyx hołuva ne bolila*. Obecnie w nielicznych wsiach zwyczaj ten jest kultywowany przez nastoletnich chłopców, którzy z obowiązku dbania o tradycje, ale także chyba z chęci łatwego i przyjemnego zarobku przypominają sobie o tym pięknym i pradawnym zwyczaju.

W Polsce wśród społeczności ukraińskiej rodzinno-religijny charakter mają też święta wielkanocne, które, jak podkreślają starsi respondenci, w wyniku zacierania się odrębności czy wymieszania tradycji oraz powszechnej globalizacji zatracają pewne elementy starej obrzędowości: [...] *kułyś było tak jak pist tu vsi vyšyuki, všo buło puzbyrane, makatki takož mama lubiły haftuvaty, všo buło puxovane, jak pist ničoho ni maje. Šwata vyt'ahały, prały, prasowały, višały, majiły chatu, poduški vyšyvane, všo buło. A u nas tera na ukruhło všo visyt, nyma čy pist čy ne pist. Mulude pukuliña tak ne perystyrihaje toho postu jak kułyś. Šwat tu še čykało*.

W rozmowie o zwyczajach weselnych jedna z respondentek zwraca uwagę, że przed wysiedleniem strój panny młodej wyglądał nieco odmiennie, składał się z wyszywanej bluzki, spódnicy, wyszywanej zapaski i wianka na głowie: *muluda tu ni v biło nijak*,

tak buła vbrana pu ukrajínsku, na huluvu vinok, vstongi tu zi zadu, gursecik vyšyvany, sp'idnyće kulurova, fartušok. Niestety, jak podkreśla, tradycyjne elementy stroju ludowego szybko zostały zamienione na białą suknię i welon. Mimo to moda na ukraińskie weseła nie przeminęła i nie zanikła. Z obserwacji autorki wynika, iż istotną wartość stanowią dla młodych elementy ukraińskiej obrzędowości weselnej, np. korowaj, strój ludowy.

Z przeprowadzonych analiz wynika, iż gwary ze specyficznymi dla nich cechami zachowały się w grupie respondentów starszego i średniego pokolenia, natomiast język młodszej generacji zakodował nieliczne elementy gwary swoich przodków, oddając przewagę językowi literackiemu lub indywidualnemu surżykowi – mieszance polskiego z ukraińskim. Owe mieszanie się różnych systemów językowych powoduje trudności w ich opisie i klasyfikacji.

W mowie respondentów zachowały się w różnym stopniu następujące cechy systemowe **gwary nadszańskiej**:

- „ukanie”, czyli zamiana *o* w pozycji nieakcentowanej w *u*, np. *kułyś, stujaj, pukulińa, du xaty, uves na huluvu*;
- wymowa grup *ky, hy, xy* jak *k'i, h'i, 'x'i*, np. *burak'i, p'iruh'i, blusk'i, koladnik'i, vurix'i*;
- występowanie protetycznego *v* przed samogłoską *o*, np. *vur'ixi, vobrus (vubrus), z vulijom, na vubori, atramentovyi vuluvok*;
- przejście samogłoski *a* po spółgłoskach miękkich i szeleszczących w *e*, np. *pjetnijće, pud'ekyvati, plaščenyće, kut'e, pšynyće*;
- rzeczowniki rodzaju żeńskiego w narzędniku mają końcówkę *-om*, np. *s kapustom, s kašom, s kosom, bułam diučynom*;
- przymiotniki i zaimki w mianowniku liczby mnogiej mają zakończenie *-y* lub *-e*, np. *vyšyvane, koła hruby, bluski vyšyvany, samy rubiły, muludy xudily*;
- spółgłoska *t* w czasownikach 3 os. czasu teraźniejszego nie ulega zmiękczeniu, np. *špivajut, hadajut, kulidujut, stujit*;
- w formach bezokolicznika zachowało się prasłowiańskie *i*, które nie zmiękcza poprzednich spółgłosek, np. *zamitati, pretati, lipiti, pyruh'i*.

Wśród właściwości **gwary naddniestrzańskiej** zaobserwowanych u moich respondentów można wskazać na:

- pojawianie się protetycznego *h* przed początkowym *o*, np. *holij, z holijom* oraz przed innymi samogłoskami, np. *hinakšyi čes, hinakšyi kierunok, puhareštuvaty*;
- prejotacja w liczebniku jeden, np. *pid jidnym numerom, mały jidnoho syna*;
- wymowa *y* z nachyleniem do *e* po spółgłoskach twardych, *krupy^ety, necy^eše, rudy^eše*;
- brak podwojenia spółgłosek w rzeczownikach rodzaju nijakiego oraz przejście końcowego *a* w *e*, np. *žile, zbiže, višile* (ta cecha występuje także u respondentów gwary nadszańskiej);
- „ukanie” w mniejszym zakresie niż w gwarze nadszańskiej, np. *rudysie, kuliduwaty*;
- w czasownikach postfiks zwrotny *s'a* występują w wariantach *ši* lub *še*, np. *sypeši myku, fupyuši, nesyše, rudyše, dilyłyše kuteju, zminyłoši* (ta cecha jest obecna w gwarze nadszańskiej);

- w formach czasowników czasu przeszłego występuje archaiczna złożona forma perfekta, np. *wyjšłam, pišlaam, pryvezlysmy, špivalyŝmy*;
- wymowa *u* niezgłoskotwórczego zamiast *v* w czasownikach 3 os. lp. czasu przeszłego, np. *zdołnyj buu*.

O tym, w jakim stopniu zostały zachowane cechy gwar, decydują indywidualne właściwości i świadomość językowa nosicieli. Na podstawie zebranych wywiadów konstatuje, iż stopień zachowania właściwości dialektalnych jest zróżnicowany i zależy nie tylko od miejsca osiedlenia, ale także od środowiska społecznego i wykształcenia nosicieli. Potwierdzenie tego faktu znajdują w pracach innych badaczy, którzy podkreślają, „że w zbliżonych warunkach zewnętrznych zaawansowanie procesów interferencyjnych jest różne u osób z tej samej generacji (w związku z różnicami w wykształceniu, w kontaktach ze światem zewnętrznym), u osób z tej samej rodziny zależnie od generacji i od udziału w życiu kulturalnym”¹⁴.

W najczystszej formie gwary zachowały się na terenach zamieszkałych przez zwarte skupiska przedstawicieli tej samej gwary, nieposiadających wykształcenia, niepodlegających wpływowi ludności polskojęzycznej i kontaktom z aglomeracjami miejskimi. Rozproszenie i kontaktowy charakter różnych gwar ukraińskich na Warmii i Mazurach spowodowały unifikację poszczególnych cech regionalnych poprzez wymieszanie tradycji i zwyczajów, z kolei oddziaływanie na gwarę języka polskiego i ukraińskiego języka literackiego sprzyjało tworzeniu się mozaiki językowej z tendencją do kontaminacji gwar z językiem polskim: *jak straž granična si vybuduwała stražnyču, jak začaly xudyty to vže toji polškoji movy tak vkručyło bahato du xaty, žy nyras ny buło dna žy pravi svojom ny huvuryły mež subom, tilko f stajny čy deš, jak xtoš vobcyj šidyť, chočaž my si ny kryły*.

Wpływ języka polskiego można zaobserwować na wszystkich poziomach systemu językowego. Najbardziej na proces interferencji językowej jest podatna warstwa leksykalna¹⁵. Tłumaczy się to najczęściej paralelnym kontaktem języków i kultur, podczas którego zachodzi potrzeba nowych oznaczeń dla nowo poznawanych denotatów¹⁶. W grupie najstarszych respondentów w wyniku ciągłej i bezpośredniej konfrontacji gwar z polszczyzną ogólną oraz ograniczonego kontaktu z ukraińskim językiem literackim w sytuacji pojawiania się nowych zjawisk, technologii, przedmiotów dochodzi do tworzenia się zaadaptowanych słowotwórczo i fonetycznie zapożyczeń leksykalnych, np. *stražniče* (strażnica – budynek), *k'eruńictfo* (kierownictwo), *duže vobcyx* (dużo obcych), *zdieńča* (zdjęcia), *zavudučka* (zawodówka), *naučyćel* (nauczyciel), *uperacja vyrostka* (operacja wyrostka), *zespoły, kronika, straž granična* (straż graniczna), *povut* (powód), *kurs rulničyj* (kurs rolniczy), *krujły* (kroili), *sos z hrybij, uvucovi derva, dupiru, dujarka, sklep*.

¹⁴ Г. Красовська, О. Сухомлинов, *Interferencja językowa jako jeden z aspektów przejawu pogranicza kultur (na przykładzie Bukowiny)*, [w:] *Актуальні проблеми іноземної філології. Лінгвістика та літературознавство*, Міжвузівський збірник наукових статей, Випуск I, Ніжин 2007, s. 58.

¹⁵ *Z badań nad polsko-ukraińskimi powiązaniem językowymi*, pod red. D. Buczki, M. Łesiowa, Lublin 2003.

¹⁶ U. Żydek-Bednarczuk, *Interferencja językowa w śląskich rozmowach potocznych*, [w:] *Język a kultura*, t. 7: *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych*, pod red. J. Maćkiewicz, J. Siatkowskiego, Wrocław 1992, s. 124.

Należy podkreślić, iż pokolenie młodzieży ukraińskiej dostrzega różnice między własnym językiem a językiem, którym posługują się ich rodzice i dziadkowie. Większość respondentów z trudem wypowiadało się w języku ukraińskim z powodu uboższego zakresu leksykalnego. Wpływ języka polskiego jest tutaj zdecydowanie bardziej widoczny. Potomkowie przesiedleńców, jeżeli nawet w dzieciństwie opanowali mowę swoich przodków, to w dalszej perspektywie związanej z nauką i pracą w środowisku polskojęzycznym nie zdołali w warunkach „kruchej” bilingwizmu przyswoić sobie niezbędnego zapasu słownictwa gwarowego lub języka literackiego, co wpłynęło na wysoki stopień hybrydyzacji języka młodzieży.

Na wspomnianą hybrydyzację języka składają się mechanizmy derywacyjno-leksykalno-neologiczne powstające wskutek wzajemnego przenikania się trzech systemów językowych, tj. języka polskiego, ukraińskiego języka literackiego oraz gwary przodków. Nowe jednostki leksykalne powstają w wyniku:

a) zapożyczenia, np. *baże* (bazie), *teścova*, *družbant*, *družbantka*, *młoda para*, *prezenty*, *baršč z uškami*, *vig'ilia*, *śleż*, *karpik*, *xorongvi* (chorągwie), *čoča* (ciocia), *xšeśnica* (chrześnica), *xšeśnak* (chrześniak), *zlef* (zlew), *sypialňa* (sypialnia), *jadalňa* (jadalnia), *salon*, *drevňana* (drewniana), *kišel* (kisiel);

b) tworzenia kalk słowotwórczych w oparciu o podstawę pochodzenia obcego plus rodzime afiksy, którym towarzyszy asymilacja fonetyczno-ortograficzna, np. *zvilneňa* (zwolnienie), *dotykaty* (dotykać), *pryšła synova* (przyszła synowa), *zdažajet'sa* (zdarza się), *požehnaty* (pożegnać), *odbyša* (odbył się), *balujemo* (balujemy), *p'ec kaflovyj* (piec kafłowy), *ja čujuša* (ja czuję się), *xresnačka*, *xresnyča* (chrześnica), *xresňak* (chrześniak), *bulem* (byłem), *b'ěžmuvaňa* (bieżmowanie), *vžucajut* (wrzucają), *z napisom* (z napisem), *karmymo* (karmimy), *peres* (przez), *pokryva* (pokrzywa), *spitkaňa* (spotkanie), *pidstavova škola* (szkoła podstavova), *v łupynkax* (w łupinkach);

c) różnojęzycznego zestawienia dwóch lub więcej leksemów, np. *bile ubranko* (białe ubranko), *wyryvaju chvasty* (wyrrywam chwasty), *radosnyx šv'at* (radosnych świąt), *žatko koladujut* (rzadko kolędują), *ščas'c'a v następnym roči* (szczęścia w następnym roku), *lany poned'ilok* (Lany Poniedziałek).

Analiza języka młodzieży pozwoliła na zidentyfikowanie niektórych właściwości dialektalnych przejętych z mowy przodków. Najpowszechniejsza jest twarda artykulacja spółgłoski *t* w 3 osobie czasu teraźniejszego czasowników, np. *berut vodu zi studni*, *palut vohnyšče*, *dijčata puskajut vinky*, *pryxodyt šv'aščenyk*, *d'ity vbyrajut jałynku*; rozpowszechniona jest końcówka *-še* w czasownikach zwrotnych w leksemach typu *bavytyše*, *połyvałyśmoše*, *v'itvertaješe*; fleksja *-om* w narzędniku rzeczowników rodzaju żeńskiego, np. *t'ilom peret cerkvom*, *dušom f cerkv'i*, *d'itymoča prosforom*, *sobota peret ned'ilom*, *pyrohy z hrybamy i kapustom*.

Nadmieniam, iż szczegółowa analiza mowy młodzieży ukraińskiej Warmii i Mazur będzie przedmiotem odrębnego opracowania.

Na podstawie wywiadów zapisanych od informatorów i analizy leksyki z zakresu zwyczajów i obrzędów dochodzimy do konstatacji, iż w wyniku kontaktu językowego w gwarach ukraińskich mieszkańców Warmii i Mazurach poszerza się zjawisko inter-

ferencji językowej. Bezpośrednie wieloletnie sąsiedztwo nosicieli różnych gwar ukraińskich wpływa na przejmowanie właściwości dialektalnych kontaktowych odmian języka. Wśród respondentów młodego pokolenia konsekwencją mieszania języków jest tworzenie specyficznego własnego idiolektu z dużą domieszką zapożyczeń, kalek i hybryd językowych. Młodzież deklaruje kultywowanie tradycji przodków, nie posiada jednak wystarczającego zasobu leksykalnego dla stosowania zwartej i poprawnej wypowiedzi dotyczącej nazewnictwa obrzędowego w języku ukraińskim.

Резюме

Лексика из области обычаев и обрядов как дополнение к исследованиям современного говора украинского общества на Вармии и Мазурах

Предметом данной статьи является проанализирование языка украинского общества на Вармии и Мазурах после более 65-летнего ее функционирования в чужой языковой среде, неблагоприятной атмосфере культурной, религиозной и политической жизни.

Цель статьи – проследить состояния сохранения украинских говоров в условиях углубляющегося годами языкового плюрализма до ситуации прогрессирующей языковой ассимиляции. Материал для исследования был собран от группы респондентов в результате непосредственных опросов. Автор статьи ограничилась лексикой, связанной с культивированием обычаев и праздничных традиций, а также обрядов связанных со свадьбой, крещением и похоронами.

На основании проведенных исследований вытекает, что ассимиляционным процессам подвержены, как жители городов, так и деревень, где данный процесс меньше заметен, а даже перенесен через поколение.

Summary

Vocabulary concerning customs and rituals as prolegomena to the research into the current state of dialects of the Ukrainian community in Warmia and Mazury

The article analyses the speech of the Ukrainian community in Warmia and Mazury after 65 years of its existence in an alien linguistic milieu, which additionally has not been conducive to its religious, political and cultural life.

It was the aim of the author to determine the present state of Ukrainian dialects in the constantly growing linguistic pluralism which leads to linguistic assimilation. The research material was collected in the group of respondents who were interviewed by the author. The author limited the range of conversation topics to vocabulary connected with cultivating customs and traditions of different festivals as well as rituals connected with wedding, baptism and funeral.

The performed analysis shows that the processes of assimilation threaten both city dwellers as well as villagers. Still, in villages these processes are less visible and even postponed by one generation.

Key words: Warmia and Mazury, Ukrainian dialect, bilingualism, linguistic assimilation, traditions customs.